

RYSZARD SKRZYNIARZ

**ZBIORY KAZAŃ W POLSKICH KSIĘGOZBIORACH
OKRESU ŚREDNIOWIECZA**

Po przyjęciu przez Polskę chrześcijaństwa w 966 r., na ziemi polskie zaczęły napływać księgi *Pisma św.*, homiliarze, zbiory kazań, zbiory hagiograficzne, księgi liturgiczne oraz podręczniki duszpasterskie, które służyły do liturgii i duszpasterstwa nowo chrystianizowanych ziem¹. Rękopisy te sprowadzali z Czech, Niemiec i Włoch pierwsi misjonarze oraz biskupi². Księgi sprowadzane były również z macierzystych klasztorów benedyktyńskich do nowo zakładanych klasztorów w Polsce, w celu kształcenia oblatów i nowicjuszy w szkołach wewnętrznych (*schola interior*)³. Od XI w. powstawały pierwsze księgi na ziemiach polskich, których autorami byli: Gaudenty i św. Bruno z Kwerfurtu⁴. Mecenat Piastów i ich dworu wywarł również decydujący wpływ na podtrzymanie kultury książki w Polsce X i XI w. Osobiste zainteresowania Piastów książką oraz jej napływ poprzez powiązania dynastyczne, przyczyniły się do tego, że do Polski docierały luksusowe kodeksy liturgiczne⁵.

Aż do schyłku XII w. książka w Polsce stanowiła rzadkość, dopiero w XIII stuleciu z wielokrotnością się napływ rękopisów, jak i ich miejscowa produkcja. Łączyło się to z rozwojem uniwersytetów w Europie zachodniej, na których

¹ M. T. Zahajkiewicz, *Teoria duszpasterstwa*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 214-219; M. Straszewicz, *Homiliarze polskie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, k. 1180-1181.

² M. Hornowska, H. Zdzitowicka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej* (dalej cyt. Hornowska), Warszawa 1947, s. 17; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 294-331.

³ Obowiązek kształcenia oblatów i nowicjuszy nakładała encyklika *De litteris colendis* oraz ustawy synodu akwizgrańskiego z 789 r.; L. Halphen, *Charlemagne et l'empire carolingien*, Paris 1949, s. 209-219.

⁴ Hornowska, s. 15-17.

⁵ E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 21-30.

studiowali Polacy oraz powstaniem i szybką ekspansją zakonów żebraczych, które już na początku XIII w. znalazły się na ziemiach polskich⁶.

Synod w Budzie z 1279 r. nakazał polskiemu duchowieństwu posiadanie ksiąg liturgicznych, aby prawidłowo mogło odprawiać nakazane nabożeństwa oraz udzielać sakramentu chrztu i namaszczenia chorych⁷.

Najcenniejszymi dokumentami dotyczącymi zbiorów ksiązek są dwa spisy katedralne krakowskie. Pierwszy katalog biblioteki kapitulnej krakowskiej pochodził z 1110 r.⁸, i obejmował bibliotekę szkolną, w której znajdowały się dzieła autorów antycznych, dzieła o charakterze encyklopedycznym, zbiory kazań oraz księgi liturgiczne i prawnicze. Drugi z przełomu XII i XIII wieku⁹, był zbiorem prywatnym i obejmował teksty *Pisma św.*, kazania, *miracula*, prawo kanoniczne, moralność i dzieła treści historycznej.

Prześledźmy księgozbiory kościelne, aby przekonać się, w jakim stopniu gromadzono w nich teksty kazań, potrzebnych w duszpasterstwie.

Najstarszy spis biblioteki kapituły krakowskiej pochodzi z 1110 r., w którym znajdują się dwie pozycje obejmujące kazania i homilie, a są to: *Sermones ab Adventu Domini usque ad Quadragesimam* (pozycja 5 w spisie) i *Omeliae* (6)¹⁰. Pierwszy zbiór *Sermones*, identyfikowany z rękopisem Ms. 143 (46) zawiera kazania od Adwentu do Wielkiego Czwartku¹¹, drugi zbiór *Omeliae* identyfikowany jest z rękopisem Ms. 141 (44), zawiera homilie z pierwszej i drugiej księgi *Homilii św. Grzegorza*, silnie skróconą homilię Bedy, homilię Henryka na święto Oczyszczenia Matki Bożej oraz anonimowe homilie¹². Pozostałe homiliarze, Ms. 142 (45) i 144 (47), wzbogaciły księgozbiór kapituły krakowskiej dopiero prawdopodobnie około 1200 r., chociaż były spisane pod koniec XI wieku¹³.

W księgozbiornie pochodzącym z XII/XIII w., po tekstach *Pisma św.*, najbogatszą grupę pięciu kodeksów stanowią kazania i trzy homilie. Z kazań są to: *Sermones magistri Petri* (pozycja 11 w spisie) – mogły to być kazania mistrzów paryskich: P. Abelarda, P. Lombarda, P. Comestora (Manducator,

⁶ J. Dowiąt, *Krąg uczony i jego instytucje*, w: *Kultura Polski średniowiecznej X-XIII w.*, red. tenże, Warszawa 1985, s. 271.

⁷ Tamże, s. 273.

⁸ A. Vetulani, *Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z r. 1110*, „*Slavia Antiqua*”, 4 (1953) s. 163-191.

⁹ Z. Budkowa, *Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 1 (1957) s. 109-118.

¹⁰ Vetulani, dz. cyt., s. 182.

¹¹ Tamże, s. 183-184; J. Wolny, *Z dziejów katechezy*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 178.

¹² Vetulani, dz. cyt., s. 185; Wolny, *Z dziejów katechezy*, s. 179.

¹³ Vetulani, dz. cyt., s. 184.

którego kazania były najbardziej rozpowszechnione) lub kanclerza Piotra z Blois¹⁴; dwa woluminy *Sermones magistri Hengrammi* (12) – imię Hengrama jest nie znane¹⁵; *Sermones* (13)¹⁶ – są niemożliwe do zidentyfikowania; *Sermones vocati Speculum Ecclesie* (19) – jest to tytuł mało oryginalnego, ale popularnego w XII w. podręcznika do kazań na cały rok Honoriusza Augustodunensiusa, napisanego w 1 połowie XII wieku¹⁷.

Z homilii są to: *Origenes super Cantica canticorum* (22), będące prawdopodobnie dwiema homiliami Orygenesusa pod tym tytułem, w tłumaczeniu św. Hieronima, z obszernym komentarzem tegoż autora w przekładzie Rufina¹⁸; homilia 55 św. Augustyna *De verbis Domini* (29)¹⁹. Kolekcja ta należała prawdopodobnie do jednego człowieka, uczonego teologa, kaznodziei, interesującego się prawem kościelnym oraz historią, a był nim prawdopodobnie biskup Iwo Odrowąż († 1229)²⁰.

W okresie od XI do XIII w., w bibliotekach katedralnych w Gnieźnie, Poznaniu²¹, Płocku oraz w kolegiackich²² w Kaliszu, Wrocławiu, Głogowie, Kielcach i Sandomierzu, znajdowały się prawdopodobnie zbiory kazań, podobnie jak w bibliotece na Wawelu, ze względu na prowadzone szkoły katedralne i kolegiackie²³.

Od XIV do XV w., w bibliotekach katedralnych i kolegiackich, już są udokumentowane zbiory, w których znajdowały się księgozbiory kaznodziejskie. W bibliotece katedralnej krakowskiej według trzeciego spisu dokonanego prawdopodobnie w końcu XV lub na początku XVI w., odnotowano w dziale teologicznym między innymi kazania. Dział kaznodziejski był obszerny i składał się z kazań rocznych – świątecznych i niedzielnych oraz wielkopostnych, będących odpisami piętnastowiecznymi. Do trzynastowiecznych należą *Sermones beati Bernardi* (Ms. 176), natomiast czternastowieczny kodeks z żywo-

¹⁴ Budkowa, *Księgozbiór polskiego uczonego*, s. 110, 113.

¹⁵ Tamże, s. 110, 113.

¹⁶ Tamże, s. 110.

¹⁷ Tamże, s. 110, 113.

¹⁸ Tamże, s. 110, 111.

¹⁹ Tamże, s. 110, 111.

²⁰ Tamże, s. 117-118.

²¹ Z biblioteki katedralnej w Poznaniu zachowały się do naszych czasów *Omeliae beati Gregorii* z przełomu XI i XII w.; Hornowska, s. 39.

²² Z końcem XII w. istniało już co najmniej dziesięć kolegiat obsadzanych przez grupy kanoniczne, gdzie trzy z nich: w Kielcach, Głogowie i Stobnicy, już wówczas miały swoich scholarów; A. Karbowski, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich od 966 do 1363 roku*, t. 1, Petersburg 1898, s. 36 n; M. Rechowicz, *Początki rozwoju kultury scholastycznej (od końca XIV wieku)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 44-45.

²³ Hornowska, s. 42.

tami świętych *Legendae sanctorum* (Ms. 150), w drugiej części zawierał kazania wielkopostne, będące dziełem kameduły Hieronima z Pragi, spowiednika i kaznodziei Władysława Jagiełły. Wśród zbiorów kazań na uwagę zasługuje zbiór kazań rocznych od Zmartwychwstania do pierwszej niedzieli Adwentu, cystersa Succiusa (Ms. 152); jego autorstwa były jeszcze cztery kodeksy z kazaniem, występujące w spisie, lecz te się nie zachowały. Z kodeksów piętnastowiecznych zachowały się kazania świąteczne Piotra biskupa tuskulańskiego (Ms. 155), kazania niedzielne nieznanego autora (Ms. 161), wielkopostne i niedzielne św. Augustyna i kardynała Bertranda franciszkanina z Mediolanu (Ms. 163), kazania franciszkanina Humberta, biskupa tornaceńskiego (Ms. 170) oraz zbiór homiletyczny zawierający homilie papieża Grzegorza na święto Paschy i Orozjusza *Expositio do Pieśni nad pieśniami* (Ms. 166) – pochodzące z księgozbioru Jakuba Smyeszka. W księgozbiórze katedralnym znajdował się również zbiór kazań niedzielnych Wilhelma kanclerza paryskiego, zbiór *Sermones* (Ms. 171) oraz kodeks z kazaniem rocznymi i świątecznymi (*predicator prefulgentissimus* Ms. 154), który należał do Pawła z Zatora, kaznodziei zamkowego, słynącego z kazań głoszonych po polsku. Na uwagę zasługuje kodeks papierowy z XIV w., *Meditationes predicationum*, zawierający dyspozycje do kazań z Ojców Kościoła (Ms. 173)²⁴.

Biblioteka katedralna gnieźnieńska nie posiadała takich spisów jak biblioteka krakowska, ale dzięki różnym zarządzeniom dotyczącym zabezpieczenia księgozbioru przed zagładą i uszczupleniem oraz dzięki zapisom darczyńców, można w przybliżeniu omówić księgozbiór kaznodziejski tam będący²⁵. Biblioteka gnieźnieńska w dziale teologicznym posiadała duży zbiór kazań z końca XIV i XV w., a wśród nich: *Explanatio psalmorum* – wykład psalmów z 1388 r. (Ms. 13); zbiór kazań łacińskich w dwóch częściach – *Expositio variorum locorum Evangelii et s. Scripture* (Ms. 10), którego drugiej części autorem był uczeń Alberta z Padwy, mistrza z XIII w.; postylle na ewangelie niedzielne, autorstwa augustianina Konrada Waldhausena, w dwóch egzemplarzach (Ms. 9, 14), spisane pod koniec XV w. na potrzeby Uniwersytetu Praskiego; zbiór kazań papieża Klemensa VI (Ms. 53); homilie *de tempore* i *de sanctis* (Ms. 164); zbiór zatytułowany *De laudibus beati Virginis Mariae* (Ms. 12), znany jako *Opus* lub *Sermones super missus est*, będący dziełem Alberta Wielkiego; w kodeksie z 1436 r., *Antiquae conciones polonicae et latinae* (Ms. 24), znajduje się dziesięć kazań napisanych po polsku, a znanych jako *Kazania gnieźnieńskie* oraz zbiór kazań łacińskich o świętych; natomiast w kodeksie *Conciones variae*, znajduje się mowa okolicznościowa na wprowadzenie na arcybiskupstwo Wincentego Kota (1437 r.) oraz liczne kazania

²⁴ Tamże, s. 208-210.

²⁵ Tamże, s. 229.

łacińskie różnych autorów. Również w innych kodeksach znajdowały się zbiory kazań, np. Ms. 11, 35, 55, 57, 60²⁶.

Biblioteka katedralna poznańska jeszcze gorzej miała udokumentowane swoje zbiory, o których informacje czerpiemy z akt kapituły poznańskiej oraz *Catalogus librorum* z 1781 r. Zbiory kazań w *Katalogu* są opatrzone sumarycznymi nagłówkami: *Omiliare in dominicas*, *Sermones pro diversis festivitibus*, *Homiliae variorum patrum*, *Homiliae quaedam*, dlatego też trudno od stworzyć zawartość zbiorów kazań²⁷.

Biblioteka katedralna płocka również posiada bardzo skąpe informacje o jej średniowiecznym księgozbiornie. Podobnie przy innych szkołach katedralnych, np. przemyskiej, istniały biblioteki o charakterze naukowym. Biblioteka kapitulna w Kwidzynie oraz biblioteka kapitulna wrocławska posiadały książki o treści teologicznej i prawniczej²⁸.

Biblioteki kolegiackie również gromadziły zbiory kazań, gdyż służyły przygotowywaniu kandydatów do stanu duchownego. Wiedza tam przekazywana obejmowała znajomość *Pisma św.*, legend o świętych, historii Kościoła, umiejętność układania i głoszenia kazań oraz zapoznania z prawem kanonicznym²⁹.

Biblioteka kolegiacka w Wiślicy posiadała pierwszy inwentarz sporządzony przez Jana Głowackiego w 1480 r. Księgozbiór ten charakteryzował się w większości zbiorem teologicznym z wybitną przewagą kaznodziejstwa. Zbiór kaznodziejski obejmował objaśnienia tekstów biblijnych, kazania, postylle, przeważnie anonimowe i wchodzące w skład kodeksów o mieszanej treści. Zbiory kazań niedzielnych znajdowały się w dwóch innych księgach o różnej treści. Z postyll istniały: *Postylle* Henryka z Legnicy; *Postilla Parisiensis super Evangelia*, będące prawdopodobnie postyllami Wilhelma z Paryża; Konrada Waldhausena *Postilla studentium universitatis*, w dwóch tomach: *Postilla Conradi Walteuser super Evangelia dominicalia* oraz *Postilla solemnis de tempore Conradi*. W innych księgach istniały: *Notata super Genesis et solennis postilla de sanctis*, *Sermo*, *Omeliae de diversis aut commune sanctorum*³⁰.

W bibliotece kolegiaty kieleckiej znajdował się piętnastowieczny kodeks ofiarowany w 1444 r. przez Stanisława de Jankowicze, a zawierający *Magistri Luce de Koszmin super Evangelia de tempore*, gdzie pierwszych osiem kart wypełniały kazania innego autora³¹.

²⁶ Tamże, s. 255-257; J. Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej cyt. ABMK), 32 (1976) s. 161-248, tamże, 33 (1976) s. 237-297.

²⁷ Hornowska, s. 267, 285.

²⁸ Tamże, s. 291-298.

²⁹ Karbowski, dz. cyt., s. 209-219.

³⁰ Hornowska, s. 300.

³¹ Tamże, s. 304.

Prawdopodobnie biblioteki kolegiackie w Łęczycy, Sandomierzu czy Kaliszu, posiadały zbiory kazań i homilii, tak potrzebnych w kształceniu nowych kadr duchownych³².

Jedyny zachowany inwentarz biblioteki parafialnej przy kościele parafialnym w Beszowej³³ (ówczesna diecezja krakowska), został sporządzony w 1421 r., przy przejmowaniu jej przez paulinów, i obejmował: *Postilla Conradi*, kazania świąteczne, kazania niedzielne oraz homilie niedzielne³⁴. Zbiór ten służył zapewne plebanowi w przygotowaniu, a później głoszeniu kazań do ludu³⁵.

Obok wyżej wymienionych bibliotek bardzo ważną rolę w gromadzeniu księgozbiorów teologicznych z działem kaznodziejstwa, odegrały biblioteki klasztorne, w których nie tylko gromadzono rękopisy, ale je przede wszystkim przepisywano, popularyzując kazania wielu uznanych i popularnych kaznodziejów. Takie cenne księgozbiory znajdowały się w bibliotekach klasztornych: świętokrzyskiej, sieciechowskiej, koprzywnickiej, łądzkiej, paradyskiej, sulejowskiej, miechowskiej oraz tynieckiej.

Analizę księgozbiorów kaznodziejskich zakonnych przeprowadzimy na bazie kilku bibliotek, co do których zachowało się najwięcej informacji.

Biblioteka świętokrzyska na Łysej Górze posiadała wiele kodeksów średniowiecznych³⁶, a wśród nich zbiory kazań, homilii i postylli. Zestawienia zbiorów kazań zostaną dokonane na podstawie *Zbiorów rękopiśmiennych w Polsce średniowiecznej*³⁷.

Kodeksy powstałe w 1 połowie XV w., zawierają następujące zbiory kazań: *Postilla in Evangelia Quadragesimali*, *Postilla epistolarum de tempore*, *Sermones dominicales*, *Mathei de Cracovia postilla de sanctis a. 1407*, *Postilla de sanctis* Mistrza Szczekny z 1409 r., *Postille Nicolai de M. Koźmin* z 1412 r., *Stanislai de Scarbimiria Sermones de sapientia Dei* z 1416 r., *Jacobi de Voragine Sermones de sanctis*, spisane w 1417 r., *Peregrinus dominicalis seu sermones in dominicas ab Adventu per annum*, *Sermones de Passione Domini et in*

³² Tamże, s. 303-304.

³³ Beszowa była własnością rodu Jastrzębców. Biskup krakowski Wojciech Jastrzębiec, wybudował w 1407 r. kościół murowany, a w 1421 r. osadził Paulinów i oddał im Beszową na utrzymanie klasztoru (J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, ed. A. Przeździecki, t. 3, Cracoviae 1864, s. 125-126); B. Chlebowski, *Beszowa*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1, Warszawa 1880, s. 161-162.

³⁴ Hornowska, s. 305-306.

³⁵ J. Wolny, *Łaciński zbiór kazań Peregryna z Opoli i ich związek z tzw. „Kazaniami gnieźnieńskimi”*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 1, Warszawa 1961, s. 215-218.

³⁶ J. Jastrzębski, *Klasztor Świętego Krzyża na Łysej Górze*, Kielce 1983, s. 15-21; M. Derwich, *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa 1992, s. 92-106.

³⁷ Hornowska, s. 350-364.

Dominicas z 1419 r. nieznanego autora, *Homiliae in dominicas et Septuagesimam, Bertrandi in Epistolas per circulum anni explanatio a. 1427, Homiliae in dominicas, Nicolai Wigandy Sermones de sanctis* z 1430 r., *Simonis de Cremona Sermones super Evangeliae dicta, Postilla Epistolarum de tempore* z 1434 r. nieznanego autora, *Postilla super Evangelias et Epistolas in dominicas* nieznanego autora, *Hieronymi de Praga Linea salutis heremitarum* spisane w 1434 r., *Heronymi de Praga reclusi Camaldulensis Liber sermonum dictus quadragesima salutis a. 1441*, kazania roczne Piotra z Miłostawia *Sermones de tempore populare et perutiles, Nicolai Wigandy Sermones dominicales seu de tempore*.

W dalszej części wykaz zbiorów kazań zawiera rękopisy pochodzące z 2 połowy XV w.: *Stanislai de Scarbimiria Sermones dominicales et de sanctis, Sermones de tempore et de sanctis, Nicolai de Blonie Sermones dominicales, Stanislai de Scarbimiri Sermones de sapientia Dei* – jest to już drugi jego zbiór spisany w 1466 r., *Sermones de sanctis et de tempore, Sermones in festa sanctorum, Sermones. Annotationes super Evangelia* – autorów nieznanych.

Były również kodeksy, które nie zawierały dat ich powstania, obejmujące następujące kazania: *Jacobi de Voragine Sermones de tempore*, tegoż *Sermones Quadragesimales et de sanctis*, następny zbiór *Sermones Quadragesimales* oraz *Sermones collecti ex Jacobo de Voragine, Nicolai Wigandy Sermones de sanctis*, tegoż *Sermones de tempore*, Piotra z Miłostawia *Sermones de tempore*, tegoż *Sermones, Joannis Merkelin Sermones de sanctis, Sermones Ecclesiae Doctorum, Joannis Heroldii Sermones de tempore et de sanctis, Peregrini Sermones de tempore, Peregrini dominicalis et de Sanctis* oraz kazania autorów nieznanych: *Postilla super Evangelia dominicalia seu sermones de tempore, Sermones ab Adventu Domini in dominicas et festa X-ti, Sermones de tempore et de Passione Domini, Sermones de tempore, Sermones de tempore, Sermones super Epistolas dominicales, Epistolae et Evangelia de tempore postilla, Capitula cum orationibus de tempore et de sanctis, Quadragesimale sue sermones in Quadragesimam, Sermones anonymi, Sermones dominicas, Sermones in festa, Sermones varii cum meditationibus de vita Christi, Sermones de tempore et de sanctis, Sermones dominicales et de sanctis* oraz *Vitae sanctorum seu expositiones compendiosae in vitas sanctorum*. Również w innych kodeksach znajdowały się zbiory kazań, lecz stanowiły tylko niewielką ich część.

Dokonano takiego zestawienia, gdyż są to nieliczne dane dotyczące średniowiecznych księgozbiorów zakonnych, ze względu na liczne kasaty zakonów w XIX w. oraz w celu ukazania jakie zbiory kazań cieszyły się największą popularnością w klasztorze tysogórskim.

Następnym księgozbiorem cieszącym się dużą popularnością, były zbiory biblioteczne zakonu bożogrobców w Miechowie. *Inwentarz* sporządzony 30 kwietnia 1810 r., w dziale *Biblioteka* wykazał w 22 grupach, 4537 ksiąg i rękopisów, a było to na dziewięć lat przed kasatą zakonu i skonfiskowaniem 4677 książek i rękopisów z biblioteki klasztoru miechowskiego przez Samuela Bo-

gumiła Lindego, 8 sierpnia 1819 r. W dziale *Biblioteka* na osiemnastej pozycji znajdowały się *Książki kaznodziejów różnych*, których liczba wynosiła 688, i był to największy zbiór, gdyż drugi pod względem wielkości zbiór *Historii kościelnej i świeckiej* zawierał 406 pozycji³⁸.

Zakon bożogrobców stawiał na kształcenie nowicjuszy we własnym studium klasztornym, przykładając wielką wagę do przekazania im wiadomości potrzebnych do należytego spełniania obowiązków duszpasterskich, a zwłaszcza kaznodziejskich. Źródłem wiedzy i podstawą nauczania była książka, a bożogrobcy przestrzegali od początku średniowiecznej zasady: *claustrum sine armario est quasi castrum sine armamentario*³⁹, o czym świadczył kilkutyśięczny księgozbiór. Wiele kodeksów spłonęło w pożarach klasztoru w latach 1287, 1345, 1379, 1506, a te które się zachowały zostały zrabowane lub zniszczone w czasie najazdu Tatarów, króla czeskiego Jana Luksemburczyka w 1345 r. oraz w czasie najazdów szwedzkich w latach 1655 i 1702.

Prawdopodobnie w bibliotece klasztoru miechowskiego znajdowały się rękopisy kazań z okresu średniowiecza, a były to kazania autorów zachodnich, jak i polskich.

Wśród bożogrobców znani byli autorzy kazań; do nich należał kaznodzieja Stanisław syn Stojkona z Książa, doktor dekretów i prepozyt konwentu bożogrobców w Miechowie w latach 1384-1395. Stanisław Stojkowic był autorem *Opus sermonum dominicalium*⁴⁰, które zostało spisane w dwóch tomach przez Wacława ze Zdziechowej w 1391 r. W kodeksie teologicznym, w którym mieści się *Rocznik miechowski*, założony przez Stanisława Stojkowica, na początku znajduje się *Legenda aurea* Jakuba de Voragine, a na końcu tzw. *Peregrinus*, zawierający kazania o świętych pańskich, sporządzony w 1359 r., a zawierający glosy pisane ręką Stanisława Stojkowica, który z niego korzystał⁴¹. Michał z Radomska zakupił *Postyllę* Konrada Waldhausena wraz z *Glossa super Psalterium* Konrada z Soltau, z wyraźnym przeznaczeniem rękopisu spisanego w 1387 r. dla kaznodziejów kościoła miechowskiego⁴². Znanym kopistą dzieł teologicznych i zbiorów kazań był Jan Kanty, który w latach 1421-1429 pełnił

³⁸ W Archiwum Parafialnym w Miechowie znajduje się *Inwentarz* z 30 IV 1810 r. oraz pismo informujące o ilości ksiąg zabranych do Warszawy, sporządzone 8 VIII 1819 r., i podpisane przez biskupa Tomasza Nowińskiego, prepozyta miechowskiego oraz Samuela Bogumiła Lindego; R. Skrzyński, *Biblioteka zakonu bożogrobców w Miechowie* (maszynopis u autora).

³⁹ Klasztor bez biblioteki jest jak twierdza bez zbrojowni; M. T. Zahajkiewicz, *Miejsce bibliotek kościelnych w kulturze i rozwoju nauki*, ABMK, 65 (1996) s. 11-14; L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X-XV wieku)*, Warszawa 1997, s. 180-181.

⁴⁰ Z. Budkowska, *Rocznik miechowski*, „Studia Źródłoznawcze”, 5 (1960) s. 128.

⁴¹ *Kazania t.zw. świętokrzyskie*, wyd. i oprac. J. Łoś, W. Semkowicz, Kraków 1934, s. 16-17.

⁴² A. Halban, *Przyczynek do stosunków kościelno-naukowych Czech i Polski w wiekach średnich*, „Biblioteka Warszawska”, 55 (1895) s. 524-533.

obowiązki rektora szkoły miechowskiej, i w tym czasie skopiował szereg rękopisów⁴³. Z późniejszych kaznodziejów należy wspomnieć o Stanisławie z Łowicza Beda vel Bieda († 1574), który w dziele *De Immaculata Conceptione beatissimae V. Mariae*, zapisał trzy kazania na ten sam temat, które wcześniej wygłosił do ludu, a następnie wydał w 1538 r. w przekładzie łacińskim⁴⁴.

W 1 połowie XIII w. na ziemi polskiej został sprowadzony Zakon Kaznodziejski, który zwracał szczególną uwagę na kształcenie zakonników i rozwój kaznodziejstwa. Uzależnione to było od znajomości teologii, zbiorów kazań i literatury kaznodziejskiej, dlatego też przy nowo zakładanych konwentach, powstawały biblioteki, w których gromadzono księgi teologiczne, liturgiczne, kanoniczne, pisma Ojców Kościoła, zbiory kazań, zbiory hagiograficzne, teksty *Pisma świętego* oraz komentarze do niego i różne słowniki⁴⁵.

Przykładem takiego księgozbioru była biblioteka dominikanów we Wrocławiu. Zawierała ona również bardzo bogaty księgozbiór kaznodziejski, w którym obok podręczników kaznodziejskich, znajdowały się kazania proste do ludu *Sermones ad populum*, kazania do kleru *Sermones ad clerum* oraz kazania głoszone na Uniwersytecie Krakowskim i na soborze w Bazylei. Biblioteka posiadała w swoich zbiorach kazania wybitnych kaznodziejów: Bernarda z Clairvaux, Klemensa VI, Jakuba de Voragine, Stefana z Borbonne, Jana Herolta z Norymbergii, Wilhelma z Mefreth, Wincentego Ferreriusza, jednego z wybitniejszych kaznodziejów pokutnych średniowiecza, Leonarda z Utino, Wilhelma z Lyonu oraz Peregryna z Opola. W zbiorach bibliotecznych były także kazania teologów ze środowiska praskiego: Konrada Waldhausena, Macieja z Legnicy, Hieronima z Pragi oraz radykalnego kaznodziei ludowego Jana Milicza z Kromieryża. W posiadaniu biblioteki wrocławskiej dominikanów znajdowały się także liczne materiały do kazań, traktaty najwybitniejszego egzegety Mikołaja z Liry oraz traktaty przeciw heretykom, będące częścią materiałów kaznodziejskich⁴⁶.

Klasztor dominikanów w Sieradzu, powstały w latach trzydziestych XIII w., prawdopodobnie posiadał podręczny księgozbiór zawierający materiały do studiów, kazań oraz duszpasterstwa, jednak niszczone przez Krzyżaków i trawiony pożarami nie zachował najstarszych rękopisów. Z inwentarza z 1602 r.

⁴³ M. Rechowicz, *Jan z Kęt*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962-1964, s. 456; J. Swastek, *Jan Kanty*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, Lublin 1997, k. 793-795.

⁴⁴ H. Barycz, *Bieda Stanisław*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 23; M. Czapnik, *Bożogroba Stanisław z Łowicza i jego księgozbiór*, w: *Z badań nad polskimi księgozbioremami historycznymi*, t. 17, Warszawa 1996, s. 23.

⁴⁵ K. Zawadzka, *Biblioteka klasztoru dominikanów we Wrocławiu (1226-1810)*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Warszawa 1975, s. 308-327; R. Świętochowski, *Biblioteka OO. Dominikanów w Krakowie*, ABMK, 33 (1976) s. 299.

⁴⁶ Zawadzka, dz. cyt., s. 318-321.

dowiadujemy się, iż zbiory kazań stanowiły największą część księgozbioru, bo 62 pozycje, natomiast inwentarz sporządzony około 30 lat później wykazał 46 nowych dzieł z zakresu kaznodziejstwa⁴⁷.

Najwybitniejszymi przedstawicielami twórczości kaznodziejskiej na ziemiach polskich w XIII i XIV w., w zakonie dominikanów, byli Marcin Polak, zwany Marcinem z Opawy ze swoim dziełem *Sermones de tempore et de sanctis* oraz Peregryn z Opola ze zbiorem *Sermones de tempore et de sanctis*⁴⁸.

Drugim zakonem żebraczym, który znalazł się na ziemiach polskich z początku XIII w., był zakon założony przez św. Franciszka. Franciszkanie stynęli z gromadzenia książek, służących do pracy duszpasterskiej i rozwoju intelektualnego. Średniowieczne biblioteki franciszkanów w Europie zachodniej należały do najznakomitszych, np. biblioteka w Asyżu w XIV w., była najbogatszą ksiąźnicą po bibliotece uniwersytetu w Paryżu oraz po bibliotece papiejskiej w Awinionie⁴⁹. Na ziemiach polskich franciszkanie również gromadzili i troszczyli się o biblioteki, tak było np. w przypadku biblioteki franciszkanów w Nysie⁵⁰ i Kłodzku⁵¹. Bernardyni w Poznaniu⁵² i Krakowie⁵³ również w swoich księgozbiorach posiadali zbiory kazań średniowiecznych.

Inne zakony również gromadziły liczne księgozbiory, a wśród nich zbiory kaznodziejskie, które służyły do pisania i głoszenia Słowa Bożego dla wiernych oraz nauki sztuki przepowiadania dla kandydatów do kapłaństwa.

W bibliotece klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu, na 433 zachowane rękopisy, pisma kaznodziejskie stanowią zwartą treść 167 kodeksów, co stanowi 26% całego księgozbioru, ponadto inne kodeksy zawierają pojedyncze kazania oraz szkice kazań. Zbiór ten zawiera proste kazania przeznaczone dla ludu, kazania synodalne oraz kazania uniwersyteckie⁵⁴. Spośród 85 auto-

⁴⁷ J. A. Kosiński, *Biblioteka konwentu dominikanów w Sieradzu na przełomie XVI i XVII w.*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Warszawa 1975, s. 391-395, 397.

⁴⁸ P. Kielar, *Zabytki piśmiennictwa dominikanów polskich w XIII i XIV wieku*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Warszawa 1975, s. 316.

⁴⁹ K. Głombowski, *Biblioteka franciszkanów w Nysie w świetle inwentarza z roku 1678*, Wrocław 1953, s. 16.

⁵⁰ Tamże, s. 25-40.

⁵¹ B. Andrzejewska, *Biblioteka klasztoru Franciszkanów w Kłodzku w świetle inwentarza z roku 1686* (maszynopis pracy magisterskiej, Wrocław 1962, Instytut Bibliotekoznawstwa).

⁵² S. Tomczak, *Biblioteka bernardynów w Poznaniu do końca XVI wieku*, w: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, cz. 2 i 3, Lublin 1989, s. 167.

⁵³ K. Grudziński, *Średniowieczne rękopisy archiwalno-biblioteczne w zbiorach prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*, w: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, cz. 2 i 3, Lublin 1989, s. 69-70.

⁵⁴ A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 95.

rów kazań, najliczniej reprezentowani byli: Jakub de Voragine, cysters Konrad z Brundelsheim, augustianin eremita Jordan z Quedlinburga, norymberski dominikanin Jan Herolt oraz zbiory kazań autorów dwunasto- i trzynastowiecznych⁵⁵.

Mocne powiązanie klasztoru żagańskiego z kręgami kultury czeskiej owocowało w obfitej literaturze kaznodziejskiej Konrada Waldhausena i Jana Milicza z Kromieryża, związanych z ruchami reformistycznymi⁵⁶.

Również twórczość kaznodziejska Śląska i terenów państwa polskiego znalazła się w bibliotece żagańskiej i była reprezentowana przez: Peregryna z Opoła, Scultetusa, kaznodzieję z Głogowa, Jakuba Beringera, kaznodzieję przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, Mikołaja z Błonia i Jakuba z Paradyża. Wśród autorów kazań byli również żagańscy kaznodzieje, przede wszystkim opaci⁵⁷.

Wśród bibliotek klasztornych, które posiadały liczne księgozbiory, a wśród nich zbiory kazań, należy wspomnieć bibliotekę cystersów w Rudach. Dział kaznodziejski tej biblioteki zgromadził najwięcej, bo 79 tytułów. W tamtejszym skryptorium obok traktatów teologicznych przepisywano traktaty kaznodziejskie i kazania⁵⁸. Również klasztor joannitów we Wrocławiu posiadał dużą bibliotekę. Prawie połowa zachowanego do dziś księgozbioru, 60 kodeksów, to teksty pomocne do głoszenia kazań: zbiory kazań, komentarze do *Pisma św.* i żywoty świętych⁵⁹.

Wszystkie zakony nowo przybywające na ziemię polskie, szczególnie trośczyły się o tworzenie bibliotek poprzez kupno, dary, przepisywanie we własnych skryptoriach oraz wymianę. Gromadzone zbiory kazań miały służyć do kształcenia nowych kadr duszpasterzy oraz jako pomoce w głoszeniu kazań przez kaznodziejów i pisaniu nowych zbiorów kazań odpowiadających zapotrzebowaniom duszpasterskim⁶⁰.

⁵⁵ Tamże, s. 96.

⁵⁶ Tamże, s. 96-97.

⁵⁷ Tamże, s. 97-98.

⁵⁸ S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977, s. 140-141; tenże, *Z problematyki rękopisów średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 24 (1969) nr 1, s. 1-10; tenże, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, Warszawa 1979, s. 2-10.

⁵⁹ M. Starnańska, *Die mittelalterliche Bibliothek der Johanniter in Breslau*, w: *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter*, Toruń 1993, s. 246.

⁶⁰ H. D. Wojtyska, *Czytelnictwo i biblioteki u Kanoników Regularnych Laterańskich Kongregacji Bożego Ciała (XV-XVIII w.)*, w: *Kanonicy Regularni Laterańscy w Polsce. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV-XIX wieku*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1975, s. 53-72.

Wiele bibliotek spłonęło lub zostało zrabowanych w czasie najazdów tatarskich⁶¹, a później szwedzkich⁶². Te rękopisy kazań, które pozostały, mogły podzielić los trzynastowiecznych *Kazań świętokrzyskich*, pociętych w początku XV w. na paski introligatorskie, skoro były już nieużyteczne w kaznodziejstwie ze względu na przestarzały język, jak i nowe formy przepowiadania⁶³.

Liczne kasaty klasztorów w ciągu XIX w., doprowadziły do przemieszczenia księgozbiorów⁶⁴. Zbiory ksiąg pochodzenia klasztornego zostały zabrane z terenu Polski do Berlina, Królewca, Petersburga i Moskwy⁶⁵. Wiele rękopisów zawierających kazania trafiło do bibliotek seminaryjnych, w których obecnie się znajdują⁶⁶.

Obok bibliotek katedralnych, kolegiackich i klasztornych⁶⁷, zbiory kazań gromadzili także krakowscy profesorowie i uczeni. Kaznodziejstwo było integralną częścią nauczania na Wydziale Teologicznym, a magister miał potrójny obowiązek polegający na prowadzeniu wykładów (*legere, lectio*), dysput (*disputare*) oraz głoszeniu kazań (*praedicare*)⁶⁸. Dlatego też obok bibliistyki krakowscy uczeni gromadzili *sermones*⁶⁹.

⁶¹ *Zbiory*, s. 80-81; B. Kosmanowa, *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*, Warszawa 1981, s. 23-24.

⁶² Cz. Plichowski, *Nieznane Polonica w bibliotekach szwedzkich*, Gdańsk 1962, s. 9.

⁶³ *Kazania świętokrzyskie* powstały w XIII w. prawdopodobnie w środowisku krakowskim; przed 1408 r. znajdowały się w bibliotece miechowskiej; ok. 1408-1445 r. zostały tam pocięte na paski introligatorskie i użyte jako zagietki do oprawy Kodeksu; ok. 1445 r. w postaci pasków w oprawie Kodeksu znajdowały się w klasztorze bożogrobców w Leżajsku; po 1459 r. a przed 1461 r. *Kazania* trafiły w oprawie Kodeksu do benedyktyńskiego klasztoru Świętego Krzyża. Od ok. 1445 do 1890 r. – do czasu odkrycia ich przez A. Brücknera – nikt nie wiedział o ich istnieniu; R. Skrzyński, „*Kazania świętokrzyskie*” jako świadectwo kerygmy średniowiecznego Kościoła polskiego (maszynopis u autora oraz w Archiwum Uniwersyteckim KUL, Lublin 1998, praca doktorska).

⁶⁴ P. P. Gach, *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*, Rzym 1979, passim, a przede wszystkim tabele: 1, 2, 14; tenże, *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i XIX wieku*, Rzym 1980, passim; tenże, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, passim.

⁶⁵ *Inkunabuły w bibliotekach polskich. Centralny katalog*, red. A. Kawecka-Gryczowa, opr. M. Bohonos, E. Szandorowska, t. 1, Wrocław 1970, s. XXX.

⁶⁶ H. D. Wojtyska, *Katalog rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie*, ABMK, 28 (1974) s. 223-233; R. Nir, *Katalog rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Kielcach*, ABMK, 40 (1980) s. 331, 342; R. Nir, *Rękopisy kaznodziejskie w Bibliotece Seminaryjnej w Pelplinie*, w: *Studia z historii kaznodziejstwa i homiletyki*, red. W. Wojdecki, t. 2, Warszawa 1980, s. 290-322.

⁶⁷ Bogatą literaturę na temat bibliotek kościelnych można odnaleźć w periodyku „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”: 52 (1986) s. 20-28; 60 (1991) s. 588-589 oraz w późniejszych numerach tego czasopisma.

⁶⁸ Wolny, *Łaciński zbiór kazań Peregryna z Opolą*, s. 173.

⁶⁹ M. Markowski, *Dzieje Wydziału Teologii Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1397-*

Od połowy XV w. wzrastała liczba rękopisów w bibliotekach krakowskich profesorów, obejmując podręczniki do kaznodziejstwa i kazania autorów rodzimych i obcych. Były tam *sermones ad clerum*, *sermones* na obowiązujących mszach uniwersyteckich, *sermones* lub *orationes* okolicznościowe oraz kodeksy-sermonaria. Dużą popularnością cieszyły się kazania Wilhelma z Auvergne, Bernarda z Clairvaux, św. Augustyna oraz Leonarda de Unitio. Z polskich autorów gromadzono najczęściej zbiory kazań: Jana z Kluczborka, Pawła z Zatora, Macieja z Łabiszyna, Jana Dąbrówki, Mikołaja Kozłowskiego, Jakuba z Paradyża, Benedykta Hessego, Jana ze Słupczy i Stanisława ze Skarbmierza. Wielu z profesorów Akademii Krakowskiej było twórcami zbiorów kazań⁷⁰.

Wiele księgozbiorów profesorskich znalazło się w posiadaniu Uniwersytetu Krakowskiego. Prawdopodobnie już od początku XV w. z bibliotek profesorów-ofiarodawców powstawały zaczątki bibliotek kolegów. Zbiory te były powierzane następcom zmarłych profesorów, a z księgozbioru korzystali prawdopodobnie inni studujący wykładowcy, a pod ich nadzorem studenci⁷¹. Księgozbiory przekazywane przez profesorów zawierały zbiory kazań, które były wykorzystywane przez studujących do przygotowywania, a następnie do wygłoszenia kazań uniwersyteckich w kościele św. Anny lub na Uniwersytecie⁷². Spis książek wypożyczonych w latach 1433-1443 zawiera informacje o wypożyczeniu zbioru *Sermones de Sanctis*⁷³. Spośród teologów, 26 profesorów i bakałarzy teologii, przekazało swoje zbiory Uniwersytetowi Krakowskiemu. W wielu przypadkach byli oni autorami kazań i sami posiadali duże zbiory kaznodziejskie, które stały się własnością biblioteki Uniwersytetu Krakowskiego⁷⁴. Kilka z tych księgozbiorów pochodziło ze zbiorów wychowanków Uniwersytetu Praskiego, np. księgozbiór Jana Isnera, organizatora Wydziału Teologicznego w Krakowie⁷⁵.

Celem gromadzenia ksiąg w różnych środowiskach było kształcenie duchowieństwa, przygotowywanie nowych kadr urzędników oraz zdobywanie wiedzy, rozwój życia duchowego i umysłowego czytelnika i słuchacza książki średniowiecznej.

1525, seria „Studia do dziejów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 2, Kraków 1996, s. 100-117.

⁷⁰ W. Szelińska, *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku*, Wrocław 1966, s. 275-276.

⁷¹ J. Zathej, *Biblioteka Jagiellońska w latach 1364-1492*, w: *Historia Biblioteki Jagiellońskiej 1364-1775*, t. 1, Kraków 1966, s. 23-24.

⁷² Z. Kozłowska-Budkowa, *Najdawniejsze krakowskie mowy uniwersyteckie*, „Sprawozdania PAU”, 52 (1951) s. 570-574.

⁷³ Tamże, s. 39.

⁷⁴ Tamże, s. 50-86.

⁷⁵ Tamże, s. 49-50.

Z tego zestawienia wynika, iż w zależności od wieku i środowiska, w którym gromadzono zbiory kaznodziejskie, ich charakter był różny. Jednak największą popularnością, bez względu na czas i środowisko, cieszyły się homilie Ojców Kościoła i zbiory kazań: Jakuba de Voragine, Peregryna z Opola, Konrada Waldhausena⁷⁶, a w późniejszym okresie polskich autorów związanych z Uniwersytetem Praskim oraz wywodzących się z Akademii Krakowskiej. Były to zbiory pomyślane jako pomoce homiletyczne dla kaznodziejów.

SAMMLUNGEN VON PREDIGTEN IN POLNISCHEN BIBLIOTHEKEN DES MITTELALTERS

ZUSAMMENFASSUNG

Seitdem Polen das Christentum angenommen hatte (966), strömten Mengen von Büchern heran, unter denen Sammlungen von Predigten vorhanden waren. Die umfangreichsten von ihnen gelangten an Kathedral-, Kollegiatkirchen und Klosterbibliotheken, sporadisch an Pfarrbibliotheken und Bücherbestände der Professoren der Krakauer Akademie – dann an ihre Bibliothek überwiesen.

Die Sammlungen von Predigten sollten der Ausbildung der Nachwuchskader der Seelsorger dienen. Sie sollten auch Hilfe leisten bei der Verkündung der Offenbarungswahrheiten von den Predigern sowie bei der Bearbeitung neuer, die Nachfrage der Seelsorger befriedigenden Predigten.

Der größten Popularität erfreuten sich – unabhängig von Zeit und Milieu – Sammlungen von Predigten und Homilien der Kirchenväter: Jakob de Voragine und Peregryn aus Opeln.

Übersetzt von Jolanta Janoszczyk

---

⁷⁶ S. Bylina, *Wpływy Konrada Waldhausena na ziemiach polskich w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 1966, s. 91-113.